

LIETUVIŲ ATGIMIMO ISTORIJOS STUDIJOS

16

Darius Staliūnas
Visuomenė be universiteto?
(Aukštosios mokyklos
atkūrimo problema Lietuvoje:
XIXa. vidurys - XXa. pradžia)

2000

LIETUVIŲ
ATGIMIMO ISTORIJOS
STUDIJOS

Lietuvos istorijos institutas

LIETUVIŲ ATGIMIMO ISTORIJOS STUDIJOS

16

Darius Staliūnas
Visuomenė be universiteto?
*(Aukštosios mokyklos atkūrimo problema Lietuvoje:
XIXa. vidurys - XXa. pradžia)*

VILNIUS

LII
LEIDYKLA

2000

UDK 947.45
Li-191

REDAKCINĖ KOLEGIJA:

Antanas Kulakauskas
Česlovas Laurinavičius
Raimundas Lopata
Egidijus Motieka (vyriausiasis redaktorius)
Vladas Sirutavičius
Darius Staliūnas
Giedrius Subačius

ISSN 1392-0391
ISBN 9986-780-30-6

© Darius Staliūnas, 2000
© Lietuvių Atgimimo istorijos studijos, 2000
© Lietuvos istorijos institutas, 2000

TURINYS

PRATARMĖ.....	7
ĮVADAS.....	8
1832–1855 M.: VILNIAUS UNIVERSITETO UŽDARYMAS IR RUSIJOS ŠVIETIMO SISTEMOS LUOMIŠKUMAS.....	18
XIX A. 6-OJO DEŠIMTMEČIO ANTROJI PUSĖ: RUSIŠKOS AUKŠTOSIOS MOKYKLOS SUMANYMAI.....	25
Lietuvos bajorija socialinių-ekonominių ir politinių pertvarkymų akivaizdoje.....	25
Lietuvos bajorijos peticijos dėl aukštosios mokyklos įkūrimo 1855–1856 m.....	29
Aukštosios realinės mokyklos Vilniuje projektas 1857–1859 m.....	32
Vilniaus archeologijos komisija – pakopa į universitetą.....	36
1860–1861 M.: KOVOS DĖL VILNIAUS UNIVERSITETO ATKŪRIMO PRADŽIA.....	38
Tarptautinės konsteliacijos kaita ir „lenkų klausimas“.....	38
Kur turi mokytis Šiaurės Vakarų krašto jaunimas?.....	42
Politinės Lietuvos „baltųjų“ orientacijos ir „derybos“ su valdžia.....	45
Vilniau švietimo apygardos vadovybės nuostatos.....	53
1862–1863 M. SAUSIO MĖNUO: KOVOS DĖL VILNIAUS UNIVERSITETO ATKŪRIMO APOGĖJUS.....	55
Tarptautinė situacija 1861 m. pabaigoje – 1862 m. pradžioje ir „lenkų klausimas“.....	55
Viktoras Starzeński ir Vladimiras Nazimovas.....	56
Lietuvos „baltųjų“ švietimo sistemos reformavimo programa.....	59
Vilniaus generalgubernatoriaus „tautinės politikos“ receptai 1862 m. vasarą.....	64
Viktoro Starzeński veikla 1862 m. antroje pusėje.....	66
Nauja „tautinė politika“ Šiaurės Vakarų krašte 1862 m. pabaigoje – 1863 m. pradžioje?.....	70
1863–1873 M.: RUSIFIKACINIAI AUKŠTOSIOS MOKYKLOS ĮKŪRIMO PROJEKTAI.....	76
Michailo Muravjovo sumanymas steigti universitetą Vilniuje.....	76
Aukštosios stačiatikių dvasinės akademijos projektas 1863–1864 m.....	88

Rusifikaciniai aukštosios mokyklos projektai 7-ojo dešimtmečio pabaigoje – 8-ojo dešimtmečio pradžioje.....	93
„LIETUVIŠKŲ STIPENDIJŲ“ GENEZĖ.....	100
Stipendijų steigimo aplinkybės.....	100
Aleksandro Hilferdingo etnopolitinės projekcijos.....	105
Stipendijų skyrimo tvarka.....	108
XIX A. PABAIGA – XX A. PRADŽIA: VILNIAUS ŽEMĖS ŪKIO DRAUGIJOS INICIATYVA RUSIJOS „TAUTINĖS POLITIKOS“ KONTEKSTE.....	110
Rusijos „tautinė politika“ ir aukštasis mokslas XIX a. pabaigoje.....	110
Vilniaus žemės ūkio draugijos sumanymas.....	113
Valdžia ir aukštosios mokyklos steigimo Šiaurės Vakarų krašte problema.....	117
POLITINĖS TENDENCIJOS LIETUVOJE 1905–1907 M. IR VILNIAUS UNIVERSITETO ATKŪRIMO KONCEPCIJOS.....	124
Politinės tendencijos Lietuvoje.....	124
Lietuviškasis universitetas.....	129
Lenkiškasis universitetas.....	132
Lietuvos universitetas.....	132
Rusiškasis universitetas.....	138
1908–1914 M.: VALDŽIOS POLITIKA IR VISUOMENĖS INTERESŲ POLIARIZACIJA.....	142
Vilniaus m. dūmos iniciatyva 1907 m. pabaigoje.....	142
Visuomenės interesų poliarizacija aukštojo mokslo srityje.....	147
Rusijos „tautinė politika“ ir galimybė įkurti aukštąją mokyklą Šiaurės Vakarų krašte.....	150
VILNIUS AR KAUNAS? SOCIOKULTŪRINĖS IR IDĖJINĖS UNIVERSITETO SUKŪRIMO KAUNE PRIELAIDOS XX A. PRADŽIOJE.....	156
Lietuvių klerikalų etnokultūrinė orientacija XX a. pradžioje.....	156
Kaunas kaip etnografinės ir klerikalinės Lietuvos centras.....	160
XX a. pradžios alternatyva: Vilnius ar Kaunas	162
IŠVADOS.....	166
ŠALTINIAI IR LITERATŪRA.....	171
TRUMPINIAI.....	187
SUMMARY.....	188
STRESZCZENIE.....	199
ASMENVARDŽIŲ RODYKLĖ.....	210

būtent direktyvos iš Varšuvos pakoregavo Hotel Lambert taktiką 1862 m. pradžioje. Tuo metu Vladislovas Czartoryskis susitiko su Napoleonu III ir įteikė jam memorialą, kuriame buvo išdėstyti lenkų reikalavimai. Šį dokumentą buvo galima suprasti kaip Hotel Lambert parengtą reikalavimų sąrašą, kurį Napoleonas III turėtų išdėstyti per derybas su Rusijos valdžia. V. Czartoryskio Napoleonui III įteiktame memoriale siūlyta reikalauti rimtų nuolaidų Lenkijos Karalystėje, pirmiausia realios valdžios perėjimo į civilių rankas. Tuo tarpu Lietuvoje turėtų būti „lenkiška“ administracija ir švietimo sistema. Apie Ukrainą šiame memoriale nė neužsimenama. Būtent dėl šios aplinkybės galima manyti, kad akcijos iniciatorių būta Varšuvoje, o ne Paryžiuje, nes Hotel Lambert veikėjai nebuvę linkę atsisakyti reikalavimo atstatyti tokią valstybę, kokia buvo 1772 m.⁵

Viktoras Starzeńskis ir Vladimiras Nazimovas

1862 m. pradžioje Lietuvos „baltųjų“ politinis aktyvumas sumažėjo. Tą šitį paaiškina Gieysztoro liudijimas, esą 1862 m. pradžioje „iš užsienio“ buvo gautas nurodymas užleisti pozicijas „raudoniesiems“⁶. Išeitų, kad tokiu būdu buvo bandoma „svetimomis rankomis“ daryti įtaką valdžiai. Suaktyvėjusi radikalųjų veikla turėjo stumti valdžią į „baltųjų“ glėbį. Kita vertus, nauji vėjai tarptautinėje politikoje dar tik ryškėjo ir jų poveikio Rusijos vidaus politikai kol kas nelabai buvo juntama. Tiesą pasakius, valdžios politikoje tuo metu galima išvelgti liberalių reformų rengimo spartinimą⁷, tačiau tai dar toli gražu neatitiko „pakraščių“ bajorijos lūkesčių.

Vienintelis, kuris tuo metu bandė tartis su valdžia, buvo Starzeńskis. Tiesa, ir jis šį kartą pasitenkino ne tokio aukšto rango politiku. 1862 m. vasario mėnesį Peterburge jis įteikė laišką Vilniaus generalgubernatoriui Nazimovui⁸. Starzeńskis pasiūlė kompromisą tarp valdžios ir krašto socialinio elito. Viena iš jo įvardytų sąlygų – Vilniaus universiteto bei švietimo apygardos atkūrimas.

⁵ Ibid., s. 528.

⁶ В. Б. Бикунич, *Революционная организация...*, 1. 38.

⁷ Р. Г. Эймонтова, *Революционная ситуация и подготовка университетской реформы в России, Революционная ситуация в России в 1859–1861 гг.*, Москва, 1974, с. 71.

⁸ J. Štakelbergas šį raštą datavo 1861 m. rugsėjo mėnesiu: Ю. И. Штакельберг, *Архив „Русской старины“*, *К столетию героической борьбы „за нашу и вашу свободу“*, *Сборник статей и материалов о восстании 1863 г.*, под ред. В. А. Дьякова, И. С. Миллера,

Tai, atrodo, bus vienintelis žinomas atvejis, kai Starzeńskis mėgino tartis su Nazimovu. Vėliau Vilniaus generalgubernatorių stengtasi apeiti. Tokią politiką sąlygojo Nazimovo nuostatos.

Vilniaus generalgubernatorius 1862 m. pirmojoje pusėje bandė įtikinti centrinę valdžią, kad būtina koreguoti vyriausybės politiką Šiaurės Vakarų krašte⁹. Nazimovas neabejoja, jog valdžia negali krašte remtis bajorija. Tačiau ir žemutiniais socialiniais sluoksniais negalima pasitikėti: „Liaudis (narod), ši gyvoji valstybės jėga, pasinėrė į moralinę ir fizinę apatiją ir <...>, plintant švietimui, ji su vienodu pasiryžimu gali pasiduoti tiek rusų-stačiatikių, tiek lenkų-katalikų propagandai“¹⁰. Tiesa, Vilniaus generalgubernatoriaus nuomone, šiuo metu vyriausybės politika turėtų remtis kaimo mokytojais bei iš dalies stačiatikių dvasininkija, tačiau norint pasiekti bent kiek realesnių rezultatų būtina pradėti rusų dvarininkų kolonizaciją¹¹. Tokią priemonę Nazimovas buvo siūlęs ir ankstesniais metais, todėl, be jokios abejonės, jis turėjo nesunkiai įsivaizduoti, kad Peterburge šie pasiūlymai nesusilauks pritarimo.

C. М. Фальковича, Москва, 1964, с. 305. Iš tiesų, viena aptariamojo Starzeńskio laiško kopija taip ir datuojama: *RMARLI (PN) RS*, f. 265, ap. 10, b. 47, l. 1–4, tačiau kita kopija pažymėta jau 1862 m. vasario mėnesiu: *RVIA*, f. 908, ap. 1, b. 132, l. 82–84. Paskutinę datą laikytume tikrąja, nes tokią sukilimo metu suimtas Starzeńskis nurodė pats: Vilniaus politinių bylų tardymo komisijos pirmininko 1863 m. birželio 4 d. raštas Vilniaus generalgubernatoriui, *LVIIA*, f. 378, PS, 1861 m., b. 92, l. 43; Vilniaus politinių bylų tardymo komisijos pirmininko 1863 m. birželio 7 d. raštas Vilniaus generalgubernatoriui, *ibid.*, f. 1248, ap. 1, b. 1, l. 7. Šis laiškas, nenurodant nei autoriaus, nei datos, buvo publikuotas: *Królewstwo Polskie, Czas*, 1862, Nr. 95, ir trumpai atpasakotas: *Królewstwo Polskie, Dziennik Poznański*, 1862, Nr. 79. Su šiuo dokumentu buvo supažindintas tiek vidaus reikalų ministras Valujevas, tiek karo ministras D. Miliutinas. Kopija yra Rusijos valstybiniame karo istorijos archyve, f. 484, ap. 1, b. 9, l. 314–315. Neaišku kuo remiantis istoriografijoje šis dokumentas buvo datuojamas 1861 m. kovo mėnesiu: I. Koberdowa, *Wielki książe...*, s. 37; Z. Stankiewicz, *Z dziejów wielkości i upadku Aleksandra Wielopolskiego*, Warszawa, 1967, s. 186; D. Fainhauz, *Ślady mi Wielopolskiego*, *op. cit.*, s. 243.

⁹ Vilniaus generalgubernatoriaus nuomonė apie [nežinomo autoriaus] rašto turinį, kurį 1862 m. vasario 25 d. vidaus reikalų ministras įteikė carui, *RVIA*, f. 1282, ap. 2, b. 334, l. 121–131; *ibid.*, f. 1267, ap. 1, b. 11, l. 105–111. Nazimovas šį dokumentą parašė po 1862 m. balandžio 15 d., nes būtent tą dieną jis paprašė šio rašto kopijos: Vilniaus generalgubernatoriaus 1862 m. balandžio 25 d. raštas vidaus reikalų ministrui, *ibid.*, f. 1282, ap. 2, b. 1282, l. 120.

¹⁰ *Ibid.*, l. 122.

¹¹ *Ibid.*, l. 124.

Nazimovas nebuvo vienišas su tokiais pasiūlymais. Tiesa, Vilniaus generalgubernatoriaus siūlyta veikslių programa, palyginti su analogiškėmis, net laikytina nuosaikia. Kiti, pavyzdžiui, grafas Sergejus(?) Sumorokovas siūlė po truputį iškelti Lietuvos „lenkus“, t. y. bajoriją, į Lenkijos Karalystę¹². Tokiems siūlymams 1862 m. pabaigoje pritarė ir Nazimovas¹³.

Suprasdamas, kad vyriausybė nepritaris kolonizacijos programai, Nazimovas siūlė kitaip kompensuoti stipraus rusiško elemento nebuvimą: kai situacija normalizuosis, įsteigti viename iš Šiaurės Vakarų krašto miestų rusišką universitetą, kuriame dėstyti tik rusai, paskirti stipendijas kilusiems iš Didžiarusiškų gubernijų, įkurti šioje mokymo įstaigoje lietuvių bei lenkų kalbų katedras¹⁴. Siūlymas steigti pastarąsias dvi katedras lyg ir sakyti, kad Vilniaus generalgubernatorius siekė lenkų kalbos, kaip iki tol pagrindinės civilizacinės krašte, viešo funkcionavimo susiaurinimo ir lietuvių kalbos protegavimo. Kol situacija pakryps norima linkme, Vilniaus generalgubernatorius siūlo imtis kai kurių priemonių ir švietimo bei kultūros srityje: steigti liaudies mokyklas rusų, lietuvių ir žemaičių kalbomis, tomis kalbomis leisti žurnalą liaudžiai, kaip ir Kijeve įsteigti senųjų aktų tyrimo komisiją¹⁵.

Ministrų komitetas Vilniaus generalgubernatoriaus pasiūlymus svarstė vasario 27 bei kovo 6 d. ir nusprendė pavesti šią iniciatyvą svarstyti liaudies švietimo ministrui Golovninui. Šis kartu su Finansų bei Vidaus reikalų ministerijų vadovais turėjo parengti samprotavimus apie „priemonės organizuoti Lietuvos gubernijose švietimo sistemą su aukštosiomis bendrojo pobūdžio ar specialiomis įstaigomis, siekiant nuolatinio artimesnio šio krašto suliejimo su Rusija“¹⁶. Aleksandras II šį sprendimą palaimino kovo 27 d. Iš pradžių Liaudies švietimo ministerijoje buvo nuspręsta svarstyti tą klausimą tik tada,

¹²Generolo adjutanto grafo Sergejaus[?] Sumorokovo 1862 m. kovo 5 d. laiško imperatoriui kopija, *ibid.*, f. 908, ap. 1, b. 132, l. 89–90.

¹³A. M. Hildebranto 1862 m. gruodžio 24 d. raštas V. A. Dolgorukovui, *Революционный подъем...*, c. 151.

¹⁴Vilniaus generalgubernatoriaus ataskaita carui, be datos. Yra Aleksandro II rezolucija: „Priemonės, siūlomas p. Nazimovo, apsvarstyti Ministrų komitete, 1862 m. vasario 14 d.“, *РВИА*, f. 1282, ap. 2, b. 334, l. 1–16.

¹⁵*Ibid.*, l. 12–14.

¹⁶Specialus Ministrų komiteto 1862 m. vasario 27 d. ir kovo 6 d. posėdžių žurnalas, *ibid.*, f. 1263, ap. 1, b. 2956, l. 46–48.

kai bus patvirtinti naujieji universitetų nuostatai¹⁷, tačiau jau tų pačių metų vasarą Golovninus pradėjo skaičiuoti, kiek prireiks biudžeto lėšų naujam universitetui Vilniuje¹⁸. Taigi nelaukta, kol bus patvirtinti naujieji Rusijos universitetų nuostatai.

Lietuvos „baltųjų“ švietimo sistemos reformavimo programa

Šiems Nazimovo pasiūlymams dar klaidžiojant valdžios koridoriuose, tarptautinė situacija darėsi vis palankesnė „lenkų klausimui“. Prancūzijai, kaip ir anksčiau, reikėjo Rusijos paramos siekiant įtvirtinti savo pozicijas Italijoje, o Rusija be Prancūzijos paramos negalėjo tikėtis jai naudingų permainų Balkanuose. Strateginiai Rusijos tikslai Balkanuose ir būtinybė susitarti su Prancūzija, taip pat sudėtinga situacija Karalystėje privertė caro valdžią padaryti naujų nuolaidų Lenkijai. Tuo metu, kai Peterburge svarstytos nuolaidų Lenkijos Karalystėje ribos, specialus Rusijos pasiuntinys Paryžiuje Andrejus Budbergas vedė slaptas derybas su Prancūzijos vyriausybe, kurios baigėsi 1862 m. birželio mėnesį dar glaudesnio dviejų valstybių bendradarbiavimo įtvirtinimu¹⁹.

Kaip žinoma, gegužės 10 (22) d. Aleksandras II nusprendė savo brolių Konstantiną paskirti vietininku Lenkijos Karalystėje, o grafiui Wielopolskiui buvo pavesta vadovauti civilinei valdžiai. Tuo pat metu buvo priimtas sprendimas reformuoti švietimo sistemą Karalystėje. Turėjo būti atkurtas Varšuvos universitetas.

Kaip tik tomis dienomis, kai Peterburge buvo sprendžiamas nuolaidų Lenkijos Karalystėje klausimas, gegužės 8–15 d. Vilniuje susirinko apie 300 bajorų²⁰.

¹⁷ Liaudies švietimo ministro 1862 m. balandžio 25 d. raštas Vilniaus generalgubernatoriui, *ibid.*, f. 733, ap. 140, b. 17, l. 5; liaudies švietimo ministro 1862 m. balandžio 25 d. raštas einančiam finansų ministro pareigas, *ibid.*, l. 7; liaudies švietimo ministro 1862 m. balandžio 26 d. raštas vidaus reikalų ministrui, *ibid.*, f. 1282, ap. 2, b. 334, l. 141.

¹⁸ Liaudies švietimo ministro 1862 m. liepos 2 d. raštas finansų ministrui, *LVI A*, f. 567, ap. 1, b. 111, l. 91–92.

¹⁹ J. Zdrada, *Sprawa polska w okresie powstania styczniowego, Powstanie styczniowe 1863–1864. Wrzenie. Bój. Europa. Wizje*, pod red. S. Kalembki, Warszawa, 1990, s. 450.

²⁰ Vilniaus generalgubernatoriaus 1862 m. gegužės 16 d. konfidencialus raštas vidaus reikalų ministrui, *RVI A*, f. 1282, ap. 1, b. 31, l. 31; С. А. Лазутка, *Революционная ситуация в Литве 1859–1862 гг.*, Москва, 1961, с. 205.